

STOLJETNO SLOBODARSTVO SENJSKIH POMORACA

MITHAD KOZLIČIĆ

Senj sa svojom okolicom bio je stoljećima kraj poseban po mnogo čemu. Tu su odvajkada živjeli ljudi — rekao bih — posebna kova: kova čeličenog burama, ledom i snijegom, pobješnjelim morem koje za tek nešto hladnijih zima svojim zaleđenim dahom zna »okovati« njihov i naš Senj. S druge strane, Senj s okolicom smjestio se na usku rubu dosta strme obale, takve da čovjek ima osjećaj kao da će ga Velebit svakog trenutka gurnuti u more. No, tom senjskom divu — nije li legenda o Velom Joži i ovdje nalazila svoja nadahnuća — to nije smetalo. Dapače, ne samo da je tu živio već je i ljubio taj ljuti krš, te ledene valove, obronke Velebita, Alan i Liku preko Alana, Rab i Krk... Živio je tu naš Senjanin u prethistorijsko i protohistorijsko doba, kroz antiku i srednji vijek, živi tu i danas. I, kao što napisa za Pulu naš Mate Balota (što se bez ikakve dvojbe može protegnuti i na Senj i Senjane), »samo narod, naš... narod, uvijek je tu, uvijek na zemlji, nogama duboko zakorijenjenim u njoj i organski vezan s njom, s tim svojim dolinama i glavicama, poljima i ogradama, šumama i bregovima, narod, koji hiljadu godina (i više — op. MK) nije tu uzmakao ni pred kime ni pedlja. Samo se njegova pokoljenja tu neprekidno rađaju, pravilno, prirodno i zakonito (M. Balota, Puna je Pula, Zagreb 1954)« i, dodao bih, ničim i nikako zaustavljena.

Tim i takvim Senjanima, sinovima bure, snijega i leda, ali i žarkoga sunca, ljudima koji su željeli samo i tek da slobodno žive — svoji na svome — tim neustrašivim pomorcima koji su se na velikom morskom ringu stalno tukli s pobješnjelim jadranskim divom i stalno i uvijek, iznova pobjeđivali (iako su u usporedbi s njim tijelom bili patuljci a duhom i nesalomljivom voljom još veći divovi), bilo je posebno svojstveno specifično pomorsko brodarstvo. Nije to bilo ni veliko ni malo brodovlje. Bijahu to male brodice s velikim Senjanima, i to u doba prije dvije tisuće i više godina, i u starohrvatsko, pa u doba senjskih uskoka. Ti mali brodići bijahu simbol njih i nas i tijekom narodnooslobodilačke borbe predvođene s KPJ i drugom Titom. To su i danas.

Ovaj članak, proširen znanstvenom komparativnom analizom i nekim novim činjenicama, u odnosu na ono što sam referirao u Senju prosinca 1982. god.¹ trebao bi osvjetliti tih preko dvije i pol tisuće godina pomorskog slobodarstva senjskih pomoraca. S obzirom na to da je na raspoloživom prostoru nemoguće sve prikazati zadržat ćemo se detaljnije na četiri razdoblja: protohistorijskom (Japodi i Liburni), starohrvatskom, doba senjskih uskoka i napokon, NOB-u na moru i suvremenoj JRM, s nadom da će i tih nekoliko perioda biti barem nešto više od obične ilustracije naznačenog.

Protohistorijskom periodu poklonit će se malo više pozornosti nego ostalima jer je on najmanje istražen a s time i najslabije poznat. Ni s ostalima — globalno — nije drugačije, ali ipak, na žalost, protohistorija u tome prednjači.

Zato, neka i ovaj ekskurs bude skroman prilog nastojanjima — kojih je na žalost vrlo malo — da se neki od perioda naše pomorske povijesti bolje rasvijetle, našem narodu približe, i tako trajno otrgnu od zaborava.

Japodi i Liburni

Prve konkretne podatke o stanovnicima naše obale /izuzmemo li Alkmana iz 7. st. pr. n. e. i njegove Enete ('Enetikós)/² donosi Hekatej kod Strabona i Stjepana Bizantinca. Od toga što je, dakle, preostalo razaznajemo da je on poznavao Histre /'Istroi/,³ Kaulike (kaulikoí/⁴ Liburne /Liburnoí/⁵ pa Mentore /Méntores/⁶ Daorse /Dársioi/⁷ itd., koje je smještao unutar Jonskog zaljeva, tj. Jadranskog mora /'Íónios kólpos/⁸ Međutim, unutar našeg Jadrana, stavlja je on i /kako nam prenosi kasni izvor Stjepan Bizantinac/ dva japodska grada — ili kako Hekatej navodi: japigijska /'Iapigía. b póleis.../ — od kojih je jedan u Italiji a drugi u Iliridi.⁹ Ta činjenica, ukoliko se mogu izjednačiti 'Iapigía i odatle 'Iápiges s Iápodes i 'Iápides /u grčkoj grafiji/¹⁰ odnosno s Iapodes, Iapudes, Iapydes, Iapydiae, Iapidia i Iapudiani /u latinskoj grafiji/¹¹ ukazivala bi — i više nego samo klasično »izgleda« — na činjenicu da bi ona mogla biti prvom zabilježenom vijesti i o našim Japodima: onima istima koji su osim na riječko-senjskom potezu obale živjeli i u Lici i na Pounju.¹² Odnosno, promatramo li problem s etničko-pomorske strane, neće biti teško zaključiti da su se ti Japigi = Japodi našli u »društvu« s ostalim strogo pomorskim narodima istočnojadranske obale i otoka što — svakako — znači da su i sami živjeli na obali. I, to bi bio prvi ali i zadnji izvor koji ih, rekao bih, sasvim kategorički i bez ikakvih ograda stavlja na obalu.¹³

Peripl, koji se obično pripisuje Skilaku /polovina 4. st. pr. n. e./ iz Karijande, poznatijem kao Peripl Pseudo Skilaka, Japode uopće ne spominje, već

1 M. KOZLIČIĆ, Stoljeća slobodarstva senjskih pomoraca. Bilten DPO općine Senj br. 7, Senj prosinca 1982, 44—47.

2 Alk. fgr. 1. — A. MAYER, Die Sprache der alten Illyrier. Bd. I, Wien 1957, 356, s. v.

3 Hek. fgr. 59. — M. KRIZMAN, Antička svjedočanstva o Istri, Pula — Rijeka 1979, 26.

4 Hek. fgr. 60. — M. KRIZMAN, isto; A. MAYER, o. c., 183, s. v.

5 Hek. fgr. 61. — M. KRIZMAN, isto; A. MAYER, o. c., 208, s. v.

6 Hek. fgr. 94. — A. MAYER, o. c., 226, s. v.

7 Usp. A. MAYER, o. c., 115, s. v. Daversii.

8 Detaljnije A. MAYER, o. c., 172, s. v., sa svim izvorima i dijelom literature.

9 A. MAYER, o. c., 160—161, posebno 161, gdje su svi izvori.

10 A. MAYER, o. c., 160—161, gdje su svi izvori.

11 Kao u bilj. 10.

12 R. DRECHSLER—BIZIĆ, Područje Like od brončanog doba do dolaska Rimljana, Lika — Znanstveni skup, Otočac 1974, Hrvatsko arheološko društvo, Split 1975, 19—35, gdje je i ostala literatura ove autorke; Z. MARIC, Japodske nekropole u dolini Une, Glasnik zemljskog muzeja u Sarajevu, n. s. sv. Arheologija (— GZMS) m sv. XXIII/1968, 5—79; M. GARASANIN, Crna Gora u osvjetljenju pisane historije, Istorija Crne Gore, I dio, Titograd 1967, 102, i d; B. COVIĆ, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976, s. v. poglavlje o Japodima; B. RAUNIG, Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici, Starinar XXIII/1972, Beograd 1974, 23—52, gdje se nalazi i ostala literatura.

13 U vezi Hekatejeva podatka već sam prije u svojem referatu »O problemu japodske prisutnosti u primorju istočnog Jadrana« (u tisku) izrazio određenu rezervu poveđenu za nekim starijim mišljenjima. No, očigledno, na to nisam imao pravo, pa to ispravljam na ovom mjestu. U vezi s tim podatkom usp. S. ČACE, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, Radovi Fil. fakulteta, god. 18, sv. 18, Razdio društvenih znanosti (8), Zadar 1979, 43 i d., gdje je i starija literatura.

se na obalu /koja se u znanosti obično pridaje njima/ stavljaju Liburni. M. Suić je ustvrdio da je taj Skilakov podatak u cijelosti ispravan, odnosno da su se granice Liburna već sredinom 4. st. pr. n. e. zaista protezale do rijeke Raše u Istri.¹⁴ S obzirom na vrlo veliku preciznost i informiranost autora Peripla nespominjanje Japoda kao stanovnika dijela istočnojadranske obale treba se shvatiti kao da ovih zaista i nije tada više bilo na ovom traktu obale, te tako i kao zadnja vremenska granica do koje su ovi uopće i mogli tu živjeti, o čemu nam određenu potvrdu pruža i mnogo kasniji Plinije svojim lokaliziranjem Liburna.¹⁵

Takva se činjenica opet može protumačiti na samo jedan način: i Hekatejeva »Istraživanja« ili »Rodoslovlje«¹⁵ i Skilakov Peripl vrlo su rana grčka djela nastala isključivo na temelju pomoračkih opservacija. Zato, ako Japode navodi Hekatej, to znači da su ovi zaista i bili na obali, i obrnuto za Skilaka.

Grčko poznavanje Jadrana u to je doba i inače bilo slabo,¹⁷ a kopno odmah iza obalne linije — kako možemo zaključiti po raspoloživim izvorima barem kada je u pitanju riječko-senjski kraj — nisu nikako ni poznavali, što najizravnije potvrđuje naše zaključke. Rezultati podmorskih arheoloških istraživanja to također potvrđuju. Prema njima, naime, proizlazi da su grčki brodovi, vrlo, vrlo rijetko plovili sjevernodalmatinskim vodama u 4. st. pr. n. e. /sl. 44, 1/, a ta plovidba kroz 3. st. bila je nešto češća, ali tek u 2. st. pr. n. e. gotovo vrlo često /sl. 44, 2/ odnosno: tek od 1. st. pr. n. e. postajat će s vremenom sve življa i življa, čime će /automatski/ rasti i poznavanje i obale i otoka, ali i naroda koji su tu živjeli.

U tom svjetlu promatrani, gornji nam se podaci predstavljaju kao posve vjerodostojni: pokazuju da Grci /ili općenito mediteranski pomorci/ osim navedenih — ili bolje: opće poznatih podataka preko Hekateja, Skilaka, Skimna i inih — gotovo da druge i nisu imali /a ako su i imali, nisu bili onog značaja kakav nam je poznat iz raspoložive ostavštine antičkih geografskih djela/.

Zato bi Japode trebalo na ovoj obali tražiti u vremenu prije 4. st. pr. n. e., jer su tada uslijed provale Kelta, ali i uslijed rezultata pomorske bitke 384. god. pr. n. e. kod Farosa /Stari Grad na Hvaru/,¹⁸ smiješteni s Liburnima. No, ta smjena nije prošla uz neke ratne akcije već je uslijed /u neku ruku/ uzajamne trpeljivosti između njih, došlo do »tihe« smjene, ali je ovdje i dalje ostao živjeti jedan broj Japoda.

Toj situaciji opravdanje se može i treba naći u činjenici da je i Liburnima takvo nešto bilo u najužem interesu jer su preko Senja mogli opskrbljivati

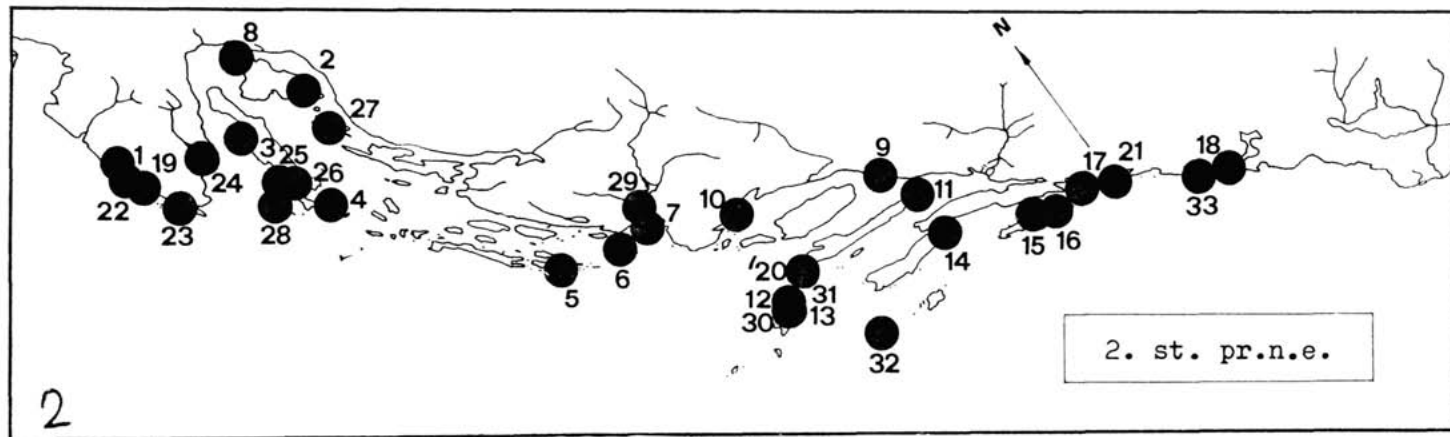
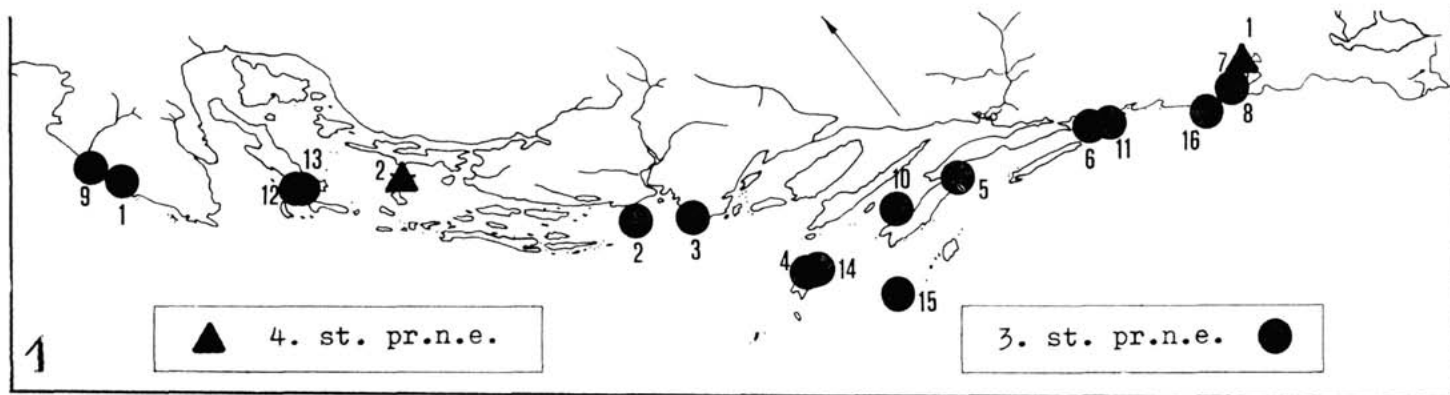
14 Usp. M. SUIĆ, Granice Liburnije kroz stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru 2/1955, 273—296; ISTI, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu, Rad JAZU knj. 306/1955, 136 i d.; ISTI, Zapadne granice Ilira u svjetlu historijskih izvora, Simpozij o Ilirima u antičko doba, Sarajevo 1967, 33—53, te na istom mjestu ISTI, Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca, 99—110; ISTI, Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima, Lika, o. c., 109. i d., gdje su i iscrpni popisi literature.

15 Plin. NH III 139.

16 Detaljnije M. KRIZMAN, o. c., 25—26.

17 I izvanrednom argumentacijom detaljno R. KATIČIĆ, Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rodanina, Godišnjak Centra za balkanol. ispitivanja knj. VII/5, Sarajevo 1970, 95. i d.

18 O keltskoj provali i tadašnjoj smjeni Japoda Liburnima detaljno s literaturom M. KOZLIČIĆ, O problemu japodske prisutnosti . . . isto. O pomorskoj bici kod Farosa usp. M. KOZLIČIĆ, Nekoliko pitanja u vezi pomorske bitke 384. god. pr. n. e. kod Pharosa, Latina et Graeca 20/1982; ISTI, Prva pomorska bitka na Jadranu, »Front« br. 42 (1.264), Beograd 15. 10. 1982.



Sl. 44 — Hidroarheološki lokaliteti kao pokazatelji plovidbe istočnom obalom Jadrana: 1. a) 4. st. pr. n. e. = brodolom: 1 — Risan, rastresito nalazište: 2 — o. Maun; b) 3. st. pr. n. e. = brodolomi: 1 — Linski kanal, 2 — o. V. Kamešnjak, 3 — Rogoznica, 4 — Viška luka, 5 — o. Korčula, 6 — o. Šipan, 7 — Risan, 8 — Herceg Novi, usamljeni predmeti, 9 — Rovinj, 10 — o. Pločice kod Šcedra, 11 — u. Lopud, rastresita nalazišta: 12 — Omišaljki zaljev, 13 — isto, 14 — o. Vis, 15 — o. Sušac, 16 — o. Supetrić. 2. 2. st. pr. n. e. = brodolomi: 1 — Linski kanal, 2 — o. Krk, 3 — o. Cres, 4 — M. Lošinj, 5 — Hr. Kiselica, 6 — o. V. Kamešnjak, 7 — o. Oblak, 8 — o. Krk, 9 — Makarska, 10 — o. Ciovo, 11 — o. Hvar, 12 — o. Vis, 13 — Hr. Krava u viškoj luci, 14 — o. Korčula, 15 i 16 — o. Mljet, 17 — o. Šipan, 18 — Herceg Novi, usamljeni predmeti: 19 — Rovinj, 20 — Pakleni otoci, 21 — u. Lopud, rastresita nalazišta: 22 — o. Sestrice rovinjske, 23 — Pula, 24 — Zaljev Raša, 25 i 26 — Omišaljki zaljev, 27 — o. Rab, 28 — o. Unije, 29 — K. Sv. Ante kod Sibenika, 30 i 31 — o. Sušac, 33 — o. Sune trić.

vati ličko i ostala japodska područja raznim prekomorskim proizvodima, koje su Japodi trebali, dajući za uzvrat poljoprivredne i ostale proizvode, i ostvarujući na taj način /opet/ opće poznati i vid i način starovjekovnog trgovanja na relaciji obalno područje — more — unutrašnjost.

I jedni i drugi bili su domaći stanovnici s nizom vrlo velikih sličnosti u kulturi /posebno materijalnoj, a vjerojatno i duhovnoj/.¹⁹ Uzimajući uz to u obzir i činjenicu da je Senj Japodima bio prirodni izlaz na more i da je živio od trgovine koja je išla preko njega, to je onda /kada sve to imamo u vidu/ Japodima i bilo u interesu obalu ustupiti Liburnima, tim najvećim starovjekovnim pomorcima naše obale Jadrana.²⁰

S druge strane, Japodi nisu uspjeli postati i pomorcima iako su jedno vrijeme bili primorci, tj. oni koji su živjeli na morskoj — riječko — senjskoj — obali. Za to nisu imali ni posebnog plovila, jer ono malo plovila — poznati prikaz plovila /lađe/ s metalne pločice iz Prozora²¹ — kojem je donekle slično jedno drugo /vrlo stilizirano/ iz doline Une,²² nisu morska plovila, jer se čini da su istog tipa kao i poznati monoksil iz ripačke sojenice.²³ Odnosno, na riječko-senjskoj su se obali mogli eventualno upotrebljavati samo za morske operacije unutar luka ili na bližim udaljenostima.

Liburni su pak imali — u pravom smislu riječi — svoje morsko plovilo koje nam je potvrđeno i povijesno i arheološki. Pored uopćenih podataka o ovim plovilima²⁴ nalazimo i vrlo konkretne u Festovu djelu /2. st. n. e./ gdje su došli iz Verijeva /1. st. pr. n. e. — 1. st. n. e./²⁵ Kod Festa se /u prijevodu M. Križmana/ kaže:

»Fest p. 460 L Serilia je po Verijevu mišljenju naziv za istarska i liburnska plovila što se zbijaju lanenim i žukovim konopcima, nazvana tako prema latinskom *conserere* »svezivati« i *contexere* »spletati«; jer Pakuvije u drami Niptra /ulomak br. 250/ kaže: »I nikakav klin ne drži na okupu sklop brodskog trupa, nego je on šiven lanom i žukovom užadi«, posluživši se opisanim izrazom i izmišljenim nazivkom za konopce što se suču od žukovine.«

A u slijedećem ulomku:

»Paul. Fest. 461 L Serilla su istarska /ali i liburnska — op. MK/ plovila što se zbijaju lanenim i žukovim konopima, nazvana prema latinskom *conserere* »svezivati« i *contexere* »spletati«.²⁶

Upravo takav brodograđevni način odista su prakticirali i Liburni, kako sino to saznali na temelju rezultata podmorskoarheoloških istraživanja kolege

19 Usp. literaturu u bilj. 12., te studiju S. Cače u bilj. 13. Usp. također i S. BATOVIĆ, Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali, Vjesnik za arheol. i historiju dalmatinsku 68/1966, 47 i d; ISTI, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, Diadora 6/1973, 5 i d., gdje je i literatura.

20 M. ZANINOVIC, Otoci Kvarnerskog zaljeva — Arheološko strateška razmatranja, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Hrvatsko arheološko društvo sv. 7, Zagreb 1982, 43—51.

21 S. LJUBIĆ, Popis arheološkoga odjela Narodnog muzeja u Zagrebu, sv. I, Zagreb 1889, T-XXV-1 (Prozor).

22 Z. MARIĆ, Japodske nekropole . . . , isto, Usp. M. KOZLIČIĆ, O problemu japodske . . . , o. c., bilj. 28.

23 V. ČURČIĆ, Prehistorička sojenica iz brončanog doba u Ripču kraj Bihaca u Bosni, GZM 20/1908, knj. 2, 160.

24 Usporedi C. TORR, Ancient ships, Chicago 1964, str. 16, 17 i 117 — s. v. liburna i liburnica, te str. 115—116 s. v. lembos, lembus, gdje su svi antički izvori s vanrednim komentarom.

25 M. KRIZMAN, o. c., 201—202.

26 Original kod M. KRIZMAN, o. c., 201, a prijevod 202—204.

Z. Brusića kod Nina.²⁷ Naime, kako pokazuje i naša sl. 2., liburnski su brodovi /datiraju iz 1. st. pr. n. e. — 1. st. n. e./²⁸ upravo tako i građeni, što nam o njima pruža potpunu i maksimalno vjerodostojnu informaciju. Dužina im je bila oko desetak metara — dakle mali brodovi — i imaju, gotovo iste karakteristike kao i tu pronađeni starohrvatski brodovi.²⁹ To opet pokazuje da je — kada je u pitanju brodarstvo — između antike i ranog srednjeg vijeka postojao kontinuitet, iako su /sasvim sigurno/ i sami Hrvati svojim brodovima dali niz osobnih brodograđevnih značajki.

Liburni su morali tim malim brodovima prkositi senjskoj buri, pa se ne možemo čuditi činjenici da se ova spominje i u poznatom epu Apolonija Rodanina /3. st. pr. n. e./ u formulaciji «... iza daha bure».³⁰ Naš poznati znanstvenik R. Katičić to objašnjava:

»Iznad daha bure: na krajnjem sjeveru. Bura počinje puhati na gorskoj kosi iznad koje se hladi kontinentalni zrak susreće s toplijim nad predjelima koji se nalaze pod klimatskim utjecajem Sredozemnog mora. Na tim se kosama mijenja i tip vegetacije, a s njom i način života i gospodarstva. Tu, na izvoru bure, počinje za stanovnike mediteranskih krajeva /tj. Grka — op. MK/ tuđ i neobičan svijet. Taj se odnos može jasno razabrati i na našoj obali gdje je početak bure vrlo blizu. Kad ona u snažnim zaletima šiba kvarnersku obalu, treba se popeti samo nekoliko kilometara do brdske kose pa da se u snježnoj tišini Gorskog kotara osjeti početak sasvim drugačijeg svijeta».³¹

Takav sklop geografskih /u prvom redu pomorskih/, hidrometeoroloških i drugih prilika, uvjetovao je /kako pokazuje sl. 1/ da mediteranski pomorci ovim vodama nerado plove. Jedini istinski gospodari tog pobješnjelog mora, uz Japode bili su Liburni, iako su plovili na daleko manjim brodovima, ali brodovima s izvanrednim maritimnim osobitostima, onakvima i onima kakve je zahtijevala ta naša bura, pa su i oni mogli u spomenutom Apolonijevu epu biti ljudi onkraj bure /Hiperborejci/, i s tim tako reći nepobjedivi. Tu je to posebna snaga našeg najstarijeg brodarstva, kao i svega onoga koje će tek slijediti — u ljudima — Japodima i Liburnima.³²

Ekspanzionistička politika Rimskog imperija i pored krvavih i stoljetnih borbi s Japodima i drugim našim narodima toga doba, uspijeva zauzeti svojim trupama i ovu obalu.³³ Romanizacija življa, vršena na razne načine, s vremenom će u cijelosti zatrti tragove nekadašnjim tako gordim Liburnima i Japodima. Tako za Senj iz rimskog perioda znamo da je vrlo značajna luka, koja će i dalje živjeti od razmjene raznih roba između zaleđa i prekomorskih luka.³⁴

27 Z. BRUSIĆ, Rezultati podmorskih istraživanja u Ninu, Mornarički glasnik 22, Beograd 1969, 215—222; ISTI, Podmorska arheološka istraživanja u Ninu, Radovi instituta JAZU u Zadru sv. 19, Zadar 1972, 245—252.

28 Ibid — usmeno saopćenje kolege Z. Brusića, kojem se i na ovom mjestu srdačno zahvaljujem.

29 Usp. literaturu iz bilj. 27, te: Z. BRUSIĆ, Podmorska arheološka istraživanja starohrvatskih brodova na ulazu u ninsku luku, Radovi Inst. JAZU u Zadru sv. 16—17, Zadar 1969, 443—448; ISTI, Rezultati najnovijih istraživanja i vađenje starohrvatskih brodova na ulazu u ninsku luku, Adriatica Maritima 2, Zadar 1978, 5—14.

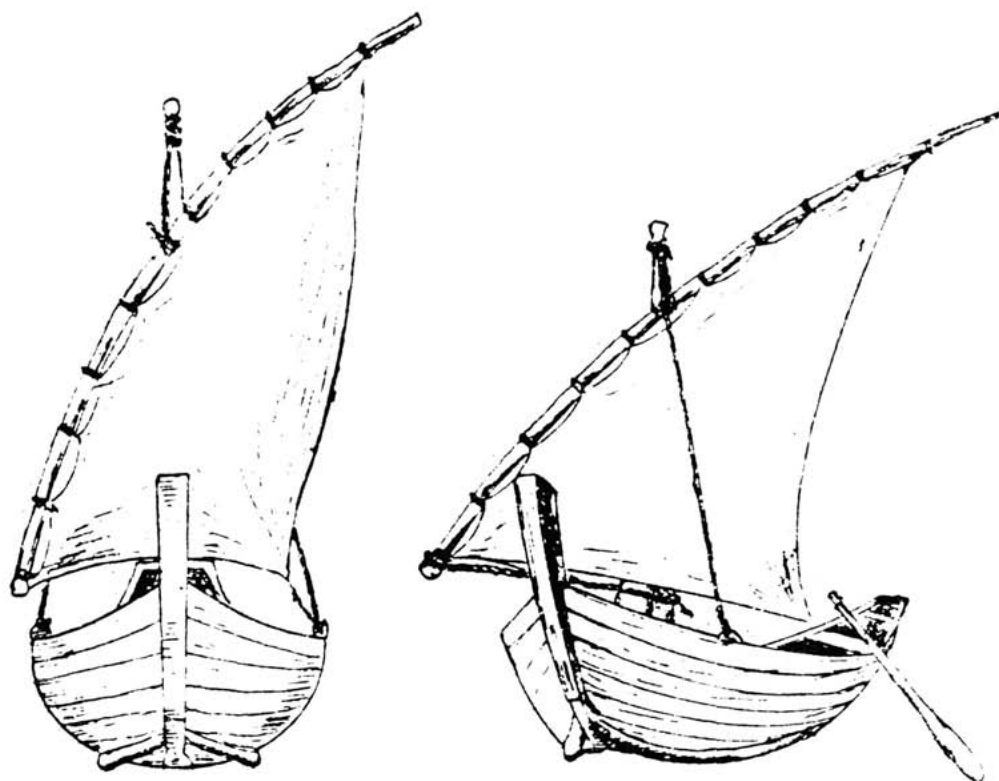
30 Apol. Rod. 4, 385—287 — R. KATIČIĆ, o. c., 75.

31 R. KATIČIĆ, o. c., 78.

32 O slobodoljubivosti i pomorskoj talasokratiji Liburna više u radovima iz bilj. 18, gdje je navedena i dosta detaljna bibliografija. Za Japode pak usp. studiju S. ČACE, cit. u bilj. 13, te tamo navedenu literaturu (str. 43—80).

33 Usp. Apian III. 7—22.

34 J. KLEMENC, Senj u prehistorijsko i rimsko doba, Senj, Hrvatski kulturni spomenici I, Zagreb 1940, 1—10.



Sl. 45 — Rekonstrukcija starohrvatskih brodova pronađenih u ninskoj luci prema zamisli dr Zdenka Brusića.

Starohrvatski period

Hrvati u Senj i njegovu okolicu dolaze početkom 7. st., kako je uostalom i s ostalim krajevima hrvatskog sjevernog primorja. Naš će kraj, kao i ostali mu slični, biti u prvo vrijeme pod Bizantom, poslije skoro do kraja 9. st. pod franačkom vlašću, a od 878. god., trajno ulazi u sastav hrvatske države.³⁵

Geografski položaj Senja takav je da se nalazio na kraju poznate ceste »Via exercitulis« koja je povezivala hrvatsku unutrašnjost /linijom Zagreb — Topusko/ s hrvatskim primorjem /tako da je cesta s Topuskog išla na Senj/. Zato P. Tijan s pravom zaključuje da je ta najkraća veza — spoj »primorja s unutrašnjosti« učinio Senj važnim u hrvatskoj državi, kako je to uostalom bilo i u protohistorijsko i antičko doba. Zato je »sve većim razvo-

³⁵ P. TIJAN, Grad Senj u povijesti i kulturi hrvatskog naroda, Senj, o. c., 12.

jem hrvatske države rasla i trgovačka i politička moć Senja toliko da je Senj kasnije postao jedan od važnijih gradova /hrvatskog/ kraljevstva. Zbog toga položaja postaje Senj već u doba hrvatskih narodnih vladara sijelom posebne senjske župe, koja se prostirala uz more od Ledenica do Stinice«. ³⁶

Hrvati su vrlo brzo postali izvrsni pomorci, što se opet može objasniti činjenicom da su od pređašnjih stanovnika naše obale /Ilira u širem smislu/ naslijedili mnogo i iz brodograđevne vještine i iz moreplovstva općenito. No, posve je vjerojatno da su »doseljena naša plemena ovamo sa sobom donijela i svoje dotadašnje životne navike sa močvara i rijeka širokog zakarpatskog prostora od Odre do Dnjestra, . . . Generacije su se očito smjenjivale, dok su se ovi naši doseljenici sasvim privikli i saživjeli s morem i načinom života primorskog stanovnika. Ali historijska fakta govore o tome da je taj proces obavljen brzo . . .« ³⁷

Povijesni izvori na to — odista — jednoznačno upućuju. Tako u izvoru iz 642. god., u vezi s pokušajem prebacivanja Hrvata na susjednu italisku obalu, nalazimo podatak: » . . . došli su Slaveni /tj. Hrvati — op. MK/ s mnogo lađa«, ³⁸ koje i ne mogu /zbog onog mnogo/ biti drugačije nego male.

Među vijestima o doseljenu Hrvata, koje nalazimo u djelu Konstantina Porfirogeneta /bizantskog cara iz 10. st./ u glavi 31 /gdje se govori »O Hrvatima i pokrajini u kojoj sada stanuju«/ posebno se precizira srčanost i ratobornost Hrvata: »Hrvatska je brdovita zemlja koja leži na sjeveru Dalmacije. Ta se zemlja nekad zvala Kurecija, a narodi koji se sada nazivaju Hrvati zvali su se Kureti ili Koribanti /čime car Hrvate izjednačuje s nekadašnjim autohtonim — prethistorijskim i antičkim — stanovništvom naše obale — op. MK/.³⁹ Stoga /kaže/ Lukan /ant. pisac — op. MK/: »Pouzdao se ovdje u ratničko pleme Kurata što ih hrani zemlja, koju oplakuje Jadransko more /uspoređujući Hrvate s antičkim stanovnicima otoka Krka — Curicta ins. — koji su aktivno sudjelovali u znamenitoj pomorskoj bitci 49. god. pr. n. e., koja se u sjevernodalmatinskim vodama odigrala u sklopu borbe između Cezara i Antonija u rimskom građanskom ratu — op. MK/«. ⁴⁰ A nazivaju se Kureti kao oni koji trče i nestali su, jer su provodili divlji život lutajući brdima i šumama. Poprimivši upravo zbog opore domovine /takvu/ ćud, na divlji se način radovali opasnostima, napadajima i plječkama /što je bilo jedno od uobičajenih zanimanja toga doba — op. MK/. Vrlo su ratoborni i jer smatraju da ništa nije izlagati se smrti, ponajviše srljaju pred neprijateljsko oružje . . .« ⁴¹

³⁶ P. TIJAN, o. c., 13. Usp. i N. KLAIC, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1975; ISTA, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976. gdje je i iscrpna bibliografija.

³⁷ F. CULINOVIĆ, Historija o značenju istočnojadranskog područja — umjesto predgovora, u knjizi V. Krstulovića »Jadranska orijentacija«, Zagreb 1972. 7—8.

³⁸ N. KLAIC, Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine, Zagreb 1972. 2.

³⁹ Usp. M. KRIZMAN, o. c., 255—268, gdje je i osnovna literatura. Na takav su ga zaključak mogle navesti sličnosti (u srčanosti i umijeću moreplovstva) između pređašnjih stanovnika i novodošlih Hrvata, ali — isto tako — i to što je jedan znatan dio bivšeg stanovništva obale (i to onaj najsiromašniji koji ni za svoto vrijeme rimske okupacije naše obale nije bio do kraja romaniziran) ostao tu živjeti zajedno s Hrvatima koji su ih s vremenom asimilirali. Naravno da su pri tome od ovih naučili i mnogo »tajni« o moru, pa je i to bio vrlo bitan razlog da su Hrvati tako brzo postali odlični pomorci. Onaj drugi dio tog pređašnjeg stanovništva — bogatiji i izmiješan s latinskim i drugim elementom — koji je slovio kao »romanski element« dugo će živjeti po dalmatinskim gradovima, ali će i sam prije ili poslije biti kroatiziran, ali u ovo rano vrijeme, svakako ne.

⁴⁰ Usp. M. KRIZMAN, isto.

⁴¹ N. KLAIC, Izvori . . . , o. c., 6.

Takvi srčani borci oni su i na moru:

»A iduće godine /tj. 872. — op. MK), u mjesecu svibnju Saraceni su ponovo, isplovivši s otoka Krete opustošili neke gradove Dalmacije; navalili su također na Brač, utvrdu u istoj pokrajini. Kad je to javljeno gospodinu duždu Ursu, nastojao je da brzo pošalje malu lađu s 14 ljudi sve do Istre da bi istražili neće li Saraceni napasti Veneciju i kakva im je snaga.

Kad su oni isplovili iz grada Gradeža da stignu u Istru, slavenski gusari /tj. Hrvati, a gusarstvo je bilo omiljeno zanimanje svim pomorcima kako u starom, tako i u srednjem vijeku pa i kasnije — op. MK/ koji se skrivahu u luci Punta Salvore /luka na ulazu u piranski zaljev — op. MK/ naglo su napali istu lađicu. Ondje su se obje strašno borile i mnogi su Slaveni /Hrvati/ poginuli, ali su isti Slaveni /Hrvati/ napokon zarobili mletačku lađu i poubijali sve Mlečane koji su u njoj bili.«⁴²

Takav razvoj pomorstva u naših hrvatskih predaka morao je rezultirati i ustrojenjem velike mornarice u 10. st. za Krešimira /935—945. god./ kako opet saznajemo od Porfirogeneta, u kojoj je bilo »... sagena do 80 i kondura do 100. Na sagenama imaju po 40, na kondurama po 20, a na manjim kondurama po 10 ljudi«⁴³ dok će taj broj za Miroslava /945—949. god./, po istom izvoru, pasti, pa Porfirogenet kaže »... danas /u Hrvata/ ima 30 sagena, male i velike kondure...«⁴⁴

Da su Hrvati u vrijeme narodnih vladara zaista i imali takve brodove /kako to saznajemo iz povijesnih izvora/ dokazuju nam rezultati hidroarheoloških istraživanja u Ninu, gdje su i opet otkriveni mali brodovi — čamci na jedra, čiju rekonstrukciju /prema Z. Brusiću donosimo na slici br. 3/⁴⁵

Naravno, i opet su bili gotovo identični razlozi koji su diktirali takvu doktrinarnu opredijeljenost. S tim u vezi, poslužit ćemo se izvanredno vrijednim mišljenjem J. Horvata: »Tolika flota /misli na onu Krešimirovu — op. MK/ ... predstavlja nesumljivo i velik gospodarski i tehnički napor. Iz bizantskih kronika onog vremena možemo steći pojam o dimenzijama tih lađa. I Bizant i Saraceni raspolagali su razmjerno s velikim brodovima koji su mogli ukrcati u nuždi i do tisuću duša, prevoziti ih na velike udaljenosti, naravno, noseći za dugo putovanje i potrebnu hranu i piće — računa se da su ti brodovi imali 1.000 — 2.000 tolenata nosivosti. *Hrvatska ratna flota raspolagala je jamačno s manjim brodovima; razvedenost obale, distance i svrha, sve je to određivalo njihovu veličinu i tip, morali su svakako biti brzi i spretni za manevriranje; sigurno je da su bili na tehničkoj visini svoga vremena, opremljeni ratnim strojevima, jer u nekoliko navrata hrvatska flota zadaje teške udarce mletačkoj mornarici* /podvukao MK/«⁴⁶

Možemo biti sigurni da je u toj i takvoj hrvatskoj mornarici u kojoj je i opet veliki naš čovjek na malom našem brodu, bio i Senjanin.

42 N. KLAJČ, o. c., 25.

43 N. KLAJČ, o. c., 41. Usp. i tamo navedenu literaturu, posebno onu B. Grafenauera.

44 N. KLAJČ, o. c., 45.

45 Usp. radove Z. Brusića cit. u bilj. 27 i 29.

46 J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, Zagreb 1980, 96. O starohrvatskim brodovima usp. i članke L. Verlea i A. Meširovića u »Modeli naših brodova«, izd. Mornaričkog glasnika, Split 1975, 64—84 i 99—102, pa V. KOŠČAK, *Jadranska orijentacija feudalne Hrvatske*, Forum 4—5, Zagreb 1969, 597—629, te izvrsne članke s bogatom bibliografijom tiskane u Pomorskom zborniku br. 1, Zagreb 1962, kako za posebni tako i opći pogled na naša pokrenuta pitanja.

Uskoci

U narednim stoljećima Senj i njegova okolica promijenit će više feudalnih gospodara.⁴⁷ Stjecaj poznatih povijesnih prilika početkom 16. st. uvjetovao je pojavu *senjskih uskoka* koji će, kako je pisao G. Stanojević, na »*Jadranskom moru . . . preuzeti ulogu prvoboraca protiv Turaka* (podvukao MK).«⁴⁸ Njihova je pojava bila vezana, u prvom redu, uz specifične povijesne i društveno-ekonomske prilike s početka 16. st. Svakako da je jedan od razloga bio (s obzirom na to da se među njima nalazio i dobar broj izbjeglica s teritorija koji su okupirali Turci) i zamiranje privrednog života, pa s tim u vezi, pojava gusarenja koje im je trebalo osigurati najnužnije za egzistenciju. No, to je gusarenje u prvo vrijeme bilo usmjereno — kako kopnom tako i morem — na turski teritorij. S time je Senj bio postao bazom borbe za Jadran, a Senjani borci u prvom redu protiv Turaka. Međutim, na cijelo je Jadransko more isključivo pravo polagala Venecija, pa su uskoci morali biti — uslijed toga — uvučeni i u rat s Venecijom (i to posebno ako se ima u vidu činjenica o nerijetkom paktiranju Venecije s Turcima kojoj je to — s pomorsko-ekonomske strane a u sukobu s Austrijom i sa diplomatske i državno-pravne — nerijetko više nego odgovaralo). Tako će uskoci s vremenom ući u borbu ne samo s Turcima već i s Venecijom (iako je ova ispočetka — dok je 1537—1540. god. bila u ratu s Turskom — znala i sa uskokima surađivati). I upravo će borba s Venecijom načiniti od uskoka prvoborce za slobodnu plovidbu Jadranom, tj. neustrašive pomorce i gotovo legendarne ličnosti naše pomorske povijesti i tako ispisati najsvjetlije stranice povijesti Senja i Senjana, od kojih su svjetlije samo one tokom NOB-a.⁴⁹

Uskoke će podanici venecijanskog dužda različito prikazivati. Paolo Sarpi piše da uskoci »po oružju koje nose nijesu vojnici, niti sposobni da se tuku. Nijedan od njih ne nosi nikakvo obrambeno oružje, niti šljem ili kacigu, niti zaštitno oružje. Uostalom, nose jednu pušku na točkiće, dosta malu i laku, kakva je potrebna onima što se uzdaju više u noge nego ruke, i jednu sjekiru. Neki od njih imaju još po jedan bodež i sve njihovo oružje je podešeno za pljačku.«⁵⁰ Naravno, oni su u Sarpijevim očima obični strvinari.⁵¹ Da, zapravo nije tako, pokazuje kompletna povijest uskočke borbe, a možda najviše od svega jedan događaj s početka 1598. god., da navedemo samo njega:

» . . . oko 400 uskoka na barkama uplovilo je u Obrovačku rijeku i na turskoj teritoriji, u selu Brguda, zaplijenilo 5.000 grla sitne i 500 grla krupne stoke. Selo Brgud je spaljeno . . . Turci su napali uskoke, ali su odbijeni uz velike gubitke. Sredinom februara uskoci zadobiše veliki plijen u blizini Šibenika, na turskoj teritoriji. Sa plijenom prebaciše se u zaton Paleš, blizu Primoštena. Mletačka flota otkrila je uskoke i blokirala ih u zatonu. Kako je bjesnjela oluja, uskoci se povukoše u Rogoznički zaljev. Onda kada je izgledalo da su uskoci satjerani u mišju rupu, oni izmakoše sa na svojim bar-

47 P. TIJAN, o. c., 12—20, uskočki period 20—26.

48 G. STANOJEVIĆ, *Senjski uskoci*, Beograd 1973, 15. Usp. posebno studiju S. Pavičića u *Senjskom zborniku* br. 3.

49 *Ibid.*, gdje je i detaljna bibliografija.

50 G. STANOJEVIĆ, o. c., 32.

51 *Ibid.*

kama. Mlečani su bili zaprepašteni, iako su poznavali uskoke kao lukave, drske i neustrašive borce. Iz Rogoznice uskoci se uputiše prema Krku i u samoj luci otkriše jednu galiju i naoružane barke sa albanskom posadom. U mrkloj noći 27. februara, dok je bura bješnjela, kiša padala i gusta magla obavijala čitav kraj, uskoci napadoše albansku posadu koja je mirno spavala ne sluteći da u takvoj noći, kada svaki živi stvor traži sklonište, mogu uskoci doći. Iznenadjenje je bilo potpuno. Bila je to crna noć za Albance. Poginulo je 150 ljudi, najhrabrijih plaćenika koje je Venecija imala.⁵² Da li je to pokolj ili vanredno ratno pomorsko umijeće?!!!

Upravo zbog svega naznačenog čini mi se posebno pogodnim citirati izvanredno dobro zapažanje G. Stanojevića: »... sami uskoci su primjenjivali taktiku iznenadjenja /što je od nerijetko presudne važnosti i u suvremenoj ratnoj vještini — op. MK/. Pojavljivali su se kad ih niko nije očekivao i napadali kad se niko nije nadao. Umakli bi iz klopke kada je neprijatelj bio siguran da su uhvaćeni kao u mišolovci. Vješto su manevrirali svojim barkama po uzburkanom moru /opet i iznova hidrometeorološki faktor/ i bili kadri da za jednu noć na veslima prevale put koji nije mogao ni jedan mletački brod. Uskočke barke, sa 12 i 16 vesala i posadom do 50 ljudi, imale su na dnu čep, koji su pri obali vadili, potapali barku /kao što su činili i borci NOVJ tokom NOB-e na moru/ a opremu vješto krili na kopnu.

Plovili su samo noću, a danju se krili po nenaseljenim mjestima uvijek sa isturenim stražom.⁵³

O njihovim brodovima — izuzev citiranog — preciznije se do sada nije nešto posebno znalo, zbog čega sam bio upućen (s sličnom metodologijom koju sam već upotrijebio u jednom drugom svom radu o brodovima Daorsa)⁵⁴ pokušati iz raspoloživog izvući barem uopćene zaključke. Naime, iz svega naprijed predočenog (a isto tako i onog opće poznatog u našoj pomorskoj povijesti) da su uskoci imali (opet) male brodove — lađe.

Bili su to mali drveni brodići koje se iz starih crteža-slika povećanjem izvuklo dosta zanimljivih detalja važnih za rekonstrukciju. Posebno je bitno da su to gotovo o uskocima suvremeni prikazi i po vremenu a i po uvidu u realnu situaciju, što nam — naravno — dopušta izvlačenje i posebnih zaključaka. Opet, brodovi su i na njima mali, sama likovna kompozicija vrlo realistična (s dosta velikom mjerom osjećaja za prostornost, koji je narušavan samo tu i tamo kada je autor želio posebno neki detalj istaći). Za nas je, svakako, posebno bitno da su uskočki brodići — koji su tim autorima očigledno morali biti posebno interesantni — prikazani dosta — rekli bismo — zorno. (Georg Keller, uskočko brodogradništvo ispred Senja 1617.)

— Brodica ispod obale zanimljiva za usporedbu prikazuje: čovjek 0,45 cm a čamac dug preko svega 2,9 m. Odatle je proporcijski odnos /ako uzmemo da je čovjek prosječno visok 1,70 m, a u ovom je slučaju za odre-

51a Zbog tehničkih razloga ovdje nije objavljena slika G. Kellera, iz 1617. koja prikazuje uskočko-mletački pomorski okršaj ispred Senja, prema kojoj je autor izvršio komparacije veličine-odnosi uskočkih brodova.

52 G. STANOJEVIĆ, o. c., 175—176. U tom su djelu i brojni drugi primjeri.

53 G. STANOJEVIĆ, o. c., 38. Za NOB na moru usp. J. VASILJEVIĆ, Mornarica NOVJ, Beograd 1972, gdje je i iscrpna bibliografija.

54 M. KOZLIČIĆ, Prikazi brodova na novcu plemena Daorsa, GZMS sv. 35/36—1980/1981, 163—188.

denje visine čovjeka uzet kormilar na krmi brodice/ $0,45 : 1,7 = 2,9 : X$ odakle je $X = 10,95$ cmm, što je dužina ove brodice. Njena je visina — na boku — po sličnoj proporciji $/0,45 : 1,7 = 0,2 : X/$ približno 0,85.

— Brodica u prvom planu na sl. Keller: čovjek na provi koji drži austrijsku zastavu 1,5 a čamac preko svega 8,0 cm. Odatle $/1,5 : 1,7 = 8,0 : X/$ je dužina čamca-brodice 9,06 m a širina, koja se ovdje može izmjeriti na način kao na sl. 7. $/1,5 : 1,7 = 1,0 : X/$, jeste oko 1,0 metar. Visina boka pak $/1,5 : 1,7 = 0,7 : X/$ je oko 0,8 metra /visina boka je u oba slučaja mjerena od zamišljene linije kobilice do razme i izbi za vesla/.

— Brodica gore (obilježena strelicom) na sl. Keller: čovjek 0,6 a čamac 3,9 cm, širina približno 0,4 cm. Odatle je dužina brodice $(0,6 : 1,7 = 3,9 : X)$ 11,05 a širina $(0,6 : 1,7 = 0,4 : X)$ 1,13 metara. Visina (mjerena kao u prethodna dva primjera) je $(0,6 : 1,7 = 0,25 : X)$ približno 0,6 metara.

Iako nismo analizirali sve brodice koje su prikazane na tim slikama (što nije bilo ni potrebno), u cijelosti je potvrđen podatak iz povijesnih izvora u kojima se uvijek naznačavalo kako uskoci svoje morske ratne operacije izvode na malim brodovima, gotovo čamcima. Moglo se, dakle, vidjeti, da im je dužina nešto malo preko deset metara, visina bokova oko 80 centimetara, širina nešto više od jednog metra, te da sudeći prema slici u G. Kellera ne gaze više od 30—40 centimetara, što najizravnije znači da su mogli u pravom smislu te riječi pristati svagdje.

Svakako je potpuno jasno da ovakve brodice nisu dorasle senjskim podivljajim burama. Ali, uskoci su dokazali da se i to može, da čovjek može i ono što je teško i zamisliti: i opet veliki ljudi na malim brodovima.

Narodnooslobodilačka borba i koncepcija ONO a s time i ONOR-a na moru

Stoljeća koja su slijedila poslije »okončanja« uskočke epopeje⁵⁵ dobit će ponovo pravog, slobodarskog svjetla, tek u NOB-u, u kojem će Senjani, kao toliko puta u povijesti, rukovođeni Partijom, krenuti — poslije toliko stoljeća — u konačni i odlučni narodni boj.

Zato nije ni čudno što će Senj sa svojom okolicom biti iznova žarištem općenarodnog otpora, pa uslijed toga godine 1944. postati sjedištem II. POS-a RM NOVJ,⁵⁶ što je bio rezultat vrlo žive i pomorske (a i ostale) aktivnosti Senjana u toku NOB-e,⁵⁷ o čemu se do sada relativno dosta pisalo.

Naravno, i opet su u pitanju ribarske brodice, dakle mali brodovi koji nisu samo održavali veze između otoka i kopna Podgoriskog kanala već i oružjem se suprotstavljali daleko nadmoćnijem neprijatelju. Ti patrolni čamci (PČ), naoružani brodovi NB⁵⁸ i ostali brodići bili su — zapravo — stoljetno doktrinarno opredjeljenje (doktrinarnog tipa) borbe na moru.

55 Detaljno G. STANOJEVIĆ, Senjski uskoci, Beograd 1973, gdje su iscrpna građa i literatura.

56 A. GIRON, Senj — najznačajnija partizanska luka na Jadranu u razdoblju listopad 1943 — siječanj 1944. godine, Bilten DPO općine Senj br. 7, Senj 1982, 52—57.

57 Usp. O. RUŽIĆ, Uspostavljanje i funkcioniranje komunikacija Velebitskim kanalom između otoka Paga i Raba s Podgorjem u toku narodnooslobodilačke borbe, Bilten . . . , o. c., 24—28; Z. PETRINOVIĆ, Sjećanje iz NOB-e na području kotara Senj, o. c., 34—44., te brojne članke u Senjskim zbornicima 1—9, gdje je i ostala literatura.

58 Detaljno K. PRIBILOVIĆ, Naoružani brodovi mornarice NOVJ, Split 1980.

Nisu u pitanju bili samo Neretljani, Kačići, Omišani i senjski uskoci. Riječ je, dakako, o nečemu što je dio nas, našeg poimanja oružane borbe, pa onda i borbe na moru. Riječ je, uostalom, o stoljećima i stoljećima iskustva koje je pokazalo da odlučan čovjek, potpuno odlučan narod koji se bori za svoja prava, za svoju slobodu, iako tu borbu vodi na malim brodovima protiv onih na velikim, ne može biti pobijeđen, već može samo te ine pobijediti. Koliko je takvo opredjeljenje, takva koncepcija borbe na moru pravilna, pokazali su — što smo prikazali u najkraćim crtama — senjski pomorci.

U tom svjetlu promatrano, to opredjeljenje, koje je u biti *strateško*, jest i naše suvremeno, naše današnje opredjeljenje. Marksova kategorija »naoružanog naroda«, primijenjena na borbu na moru, i nije ništa drugo nego — na marksistički način — nastavak doktrinarnih opredjeljenja borbe na moru starih kod nas stoljeća i stoljeća. Naše opredjeljenje, sa suvremenom Jugoslavenskom ratnom mornaricom, na lake i brze pomorske snage, i nije ništa drugo do nastavak senjskih doktrinarnih koncepcija u suvremenim jugoslavenskim socijalističkim uvjetima.⁵⁹

Znači to, i opet, opredjeljenje na relativno male brodove s velikim ljudima, našim čovjekom. Znači to mornaricu kojoj je svaki naš otok najveći bojni brod, ali onaj koji se ne može potopiti, znači to da će svaki onaj koji bi pokušao doći ovamo u želji da okupira našu obalu, naše otoke, našu zemlju, da će naići na stoljetne Senjane, kojih je svaki od nas *pun*. I, konačno, znači i to da nas trireme i bireme, galije i jedrenjaci, bojni brodovi i krstaši, fregate i ini veliki brodovi nisu nikada plašili nit će to moć, jer — kako vidjesmo iz povijesti — na našim smo malim brodovima uvijek bili — a to i ostajemo — *na našem moru*, jači od svih njih.

Mr Mithad Kozličić, Pula

Zusammenfassung

DIE HUNDERTJÄHRIGE FREIHEITSLIEBE DER SENJER SEELEUTE

Schon vorhistorische Bewohner des Senj und seiner Umgebung (zuerst Japoden und dann Liburnen) wussten und konnten die Küste und das Meer des untervelebitischen Kanals kontrollieren, obwohl sie (wie wir aus historischen und archäologischen Quellen erfahren) nur über kleine Schiffe verfügten. Fast identische Situation zeigte sich in der altkroatischen Periode, besonders zur Zeit der Senjer Uskokten.

Die leuchtende, freiheitsliebende Tradition des Kampfes auf kleinen Schiffen gegen dem fremden Eroberer bestätigt sich im Volksebreiungskrieg, in welchem die Senjer wiederholt ihre patriotische Grösse zeigten. Diese Tradition kleiner Leute auf kleinen Schiffen wurde später in unseres Konzept des gesamtationalen Abwehrkampfes eingewebt.

⁵⁹ Usp. B. MAMULA, Mornarica na velikim i malim morima, Beograd 1975, te brojne članke u Mornaričkom glasniku i Vojnom delu.